

KOVÁCS GYÖNGYI

Balkániak a hódoltságkori Dél-Dunántúlon – a régészet tanúsága

In memoriam Gaál Attila

A 16. század közepétől, az Oszmán Birodalom terjeszkedése nyomán a Magyar Királyság középső része oszmán fennhatóság alá került. A megszállt területeken az új berendezkedés¹ és anyagi kultúra az élet számos területén kötődött a Balkánhoz, ugyanakkor magán viselte a birodalmi oszmán művelődés jegyeit is. A magyarországi hódoltság balkáni jellegű régészeti öröksége meglehetősen összetett, már annak körvonalazása is bonyolult, hogy az oszmán kultúrán belül Magyarországon mit nevezünk oszmánnak és mit balkáninak, hisz ami a Balkánon „oszmán”, „helyi”, vagy „közép-európai”, az Magyarországon sok esetben már „balkáni”. Még nehezebb, ha valamely régészeti leletcsoportot konkrét népességhez szeretnénk kötni.²

A mohácsi csata után, de már előtte is, majd Buda török kézre kerülése (1541) után az elfoglalt területre az Oszmán Birodalom különböző etnikumaihoz tartozó, elsősorban a Balkánról származó népelemek költöztek, akiknek jelentős része katonaként az oszmán végvári rendszer erődítményeiben teljesített szolgálatot, s mint Hegyi Klára kutatásai kimutatták,³ legnagyobb arányban Szerbiából és Boszniából érkeztek.⁴ Más részük polgári személy volt, ők családtagként, hivatalnokként, kereskedőként, iparosként, gazdálkodóként városokban, falvakban telepedtek meg. Hegyi Klárát idézve „a Dunántúl déli felén a kisebb-nagyobb török centrumokban mindenütt élt polgári szláv lakosság,”⁵ jelenlétük szembetűnő volt a kor utazói számára is. Evlia cselebi 1663. évi útleírása szerint Szekszárd külvárosának „népe határszéli bosnyák emberekből áll”,⁶ míg Kanizsa „lakossága bosnyák,

¹ HEGYI 1995.

² Hegyi Klára szerint a források alapján a szerb, bosnyák, vlah népelemek szétválasztása lehetetlen, így a beköltözőket „balkániaknak” nevezi. HEGYI 2007, I. 301–302.

³ HEGYI 2002; HEGYI 2007, I. 233–357.

⁴ Arra, hogy egy vár őrségének etnikai összetétele hogy is nézett ki a gyakorlatban, tanulságos idézni Ozora 1558–1559. évi zsoldlistáját. A lista szerint a katonák származási helye: Hercegovina (10 fő), Bosznia (1 fő), Szerbia (4 fő), Dráva–Száva köze (9 fő), Bulgária (3 fő), Dél-Görögország (1 fő), Bács (2 fő), környékbeli magyar (3 fő). A kapitány a Fekete-tenger mellől, az anatóliai Trapezuntból érkezett. HEGYI 2007, II. 1092.

⁵ HEGYI 1995, lásd: *Délszlávok a hódoltságban* című fejezet, különösen 191, 195–199.

⁶ EVLIA 1985, 238.

s a bosnyák, bolgár, szerb és lusztin nyelvet tudják (...)”⁷ A 17. századi követségi úti beszámolók – így pl. Heinrich Ottendorff (1663)⁸ vagy Maximilian Brandstetter (1608–1609)⁹ útleírásai – a Duna menti településeken rációkat említnek.

Az oszmán kori nagyobb városok etnikai képe színes, és az anyagi kultúrájukról is sokrétűbb ismeretünk van. A katonai hódítást követően, a keresztény városalapokon muszlim városok születtek, a városrészekben (*mahalle*) belül egy-egy nagyobb dzsámi köré vallási épületkomplexumok (*külliye*) szerveződtek, iskolákkal (*mekteb*, *medresze*), fürdővel, szegénykonyhával (*imaret*), kolostorral (*dergáh*, *tekke*), csorgókutakkal, boltokkal és különféle egyéb építményekkel.¹⁰ Az alapítványtevők/építtetők balkáni származása, kötődése részben hatással volt az épületek jellemzőire, a magyarországi és bosznia-hercegovinai építészeti emlékek között – különösen a dzsámiknál – sok a formai részletazonosság, az alaprajzi egyezés.¹¹ A formát, részleteket azonban nemcsak az alapítványtevők származása, azonossága, hanem azok hatalma is alakította, ami birodalmi összehasonlításban is kiemelkedő alkotásokat eredményezett. Például a boszniai származású Szokollu Musztafa budai pasa által építtetett budai termálfürdők párhuzamai Isztambulban találhatóak, aminek hátterében a Szokolluk birodalmi befolyása, családi kapcsolatrendszere áll, építésüknél feltételezhető még a birodalmi főépítész, Szinán részvétele vagy hatása is.¹² De említhető Kászim pasa pécsi dzsámija is, amely az Oszmán Birodalom európai felének egyik legnagyobb egykupolás, négyzet alaprajzú dzsámija volt,¹³ építtetője, Kászim pasa (Pécs meghódoltatója) korának egyik legfontosabb, a hódoltság korai időszakának igen tekintélyes szereplője volt, származását tekintve talán horvát.¹⁴ E kiemelkedő alkotások az oszmán birodalmi elit hagyatékának részét képezik, a balkáni szálak ez esetekben nem meghatározóak.

A kisebb városokban, városias településeken emelt középületek valószínűleg inkább tekinthetők a hódoltság balkáni jellegű hagyatékának, belőlük a régészeti kutatások során olykor csak az alapok vagy csekély felmenő falak kerültek elő. A Dél-Dunántúlon a babócsai gőzfürdő falai az egykori, sáncrendszerrel védett településen (a mai falu keleti határában lévő Nárciszos lelőhelyen) kerültek elő,¹⁵ a koppányi gőzfürdő maradványait a mai településen belül az elmúlt években tárták fel.¹⁶ A babócsai a szigetvári Iszkender bég (1566–1570) alapítványának fürdője volt, míg a koppányit a budai termálfürdők kapcsán jól ismert Szokollu Musztafa budai pasa építtette 1591-ben,¹⁷ azaz a fürdők jelentős, befolyásos személyek alapítványaihoz tartoztak. Párhuzamaik feltáratlanok.

Az elfoglalt városokban az újonnan épített, vagy a középkori város kőházaikhoz toldott különféle építmények – lakóházak, boltok, műhelyek, bódék – oszmán, illetve a lakók származását tekintve valószínűleg balkáni jellegű kinézetet kölcsönözhetnek a településnek. A beköltözők nem foglalkoztak az épületekkel. Maximilian Brandstetter (Herberstein Ádám báró és Rimay János vezette követség titkárának) úti beszámolója szerint (1608) „*elégge nem szánnható, hogy a törökök valamenynyi birtokukba vett várost, várat és falut olyannyira tönkretesznek és lezüllesztenek; nemcsak hogy semmit sem építenek, de még a régi szép épületeket, városokat is, amelyek pedig sértetlenül estek kezükbe, lényeges építészeti elemeikben, mint tető, padlók, ablakok, valamint lakások, nem óvják meg, amint az Budán, Tolnán, Mohácson, Valkóvárt, itt Újlakon és minden más városban és épületen*

⁷ EVLIA 1985, 570.

⁸ Ottendorff rációkat (görögöket) említ Érden, Dunaföldváron, Pakson, Bátaszéken, Baranyaváron stb. OTTENDORFF 1943, 28, lásd még: 37, 43, 44, 52, 56.

⁹ BRANDSTETTER 2001, 29–31 (Paks, Szekcső, Mohács) stb.

¹⁰ Vö. pl. SUDÁR 2020, 263–264.

¹¹ GERŐ 1980, 74, 120; GERŐ 2002.

¹² PAPP 2018, 66–72.

¹³ SUDÁR 2014, 413–420; SUDÁR 2020, 268–273. A dzsámi több részletét, az előcsarnok és a minaret alapjait a régészeti kutatás hozta felszínre.

¹⁴ SUDÁR 2012, 100–102.

¹⁵ MAGYAR 1990, 119, 128, 31–33. ábra, 8–13. kép. Lásd még: PAPP 2018, 125–126.

¹⁶ MOLNÁR 2021.

¹⁷ SUDÁR 2003, 224, 252.

megfigyelhető.” Újlaknál azt írja még: „Ebben a városban is valamennyi régi szép épület lezüllött, és helyettük deszkákból és sárból rozoga viskókat építettek.”¹⁸ Pécs új lakói sem törődtek a régi lakóépületek állapotával.¹⁹ A városban a visszafoglalás után, 1687-ben készített házösszeírás lehangoló képet fest a hódoltság végi városról. Eszerint az alig száz lakóépület közül húsz épült kőből, huszonkettő sövényből, huszonegy fából, a többi vegyes anyagból, zindelyből volt a teteje ötvenötnek, öt szalmával, kettő-kettő pedig léccel, illetve cseréppel volt fedve.²⁰ Ugyancsak a visszafoglalás után, 1690-ben készült a kanizsai vár házainak összeírása.²¹ A két összeírás közötti fontos különbség, hogy míg a pécsi összeírásban a középkori magyar városra ráépült török házak jelennek meg, addig a kanizsai házösszeírás az 1660. évi tűzvész után újjáépült település házait írja le, azaz alapjaiban is török építkezésekről tudósít, török építészeti jellemzőkkel.²² Ennek elemei visszaköszönek Evlia cselebi török világotudós leírásában is.

Evlia cselebi Magyarországi utazásai során (1660-as évek) több helyen említ fából épült, deszkatetejű házakat, mint írja, Kanizsán „1000 darab ház egészen fából épült, deszkatetejű volt,”²³ vagy Szekszárdon „ötszáz deszkatetejű alacsony ház áll.”²⁴ Az egyszerű épületek mellett Evlia figyelmet fordított az előjárók, pasák, bégek palotájának, házának leírására: Szekszárdon „a bég palotája elég magas, derék palota,”²⁵ Kanizsán „(...) a pasáknak egészen fából épült szép háza” van, melynek divánhánéja, számos szobája és „kilátó tornyocskája” volt, továbbá „Kursundsi-oglu háza, Vázi-záde háza, Omer aga háza és a kapukuli agának háza erkélyes, szelámlikos házak. Udvaruk nincs, a földszinten van az istálló, a felső rész a cselédlakás, e fölött van a szelámlík [férfi lakosztály], a harmadik, sőt a negyedik emeleten a hárem.”²⁶ A leírásokból jellegzetes török lakóházakat ismerhetünk meg, melyek fából épültek, több esetben emelettel. Olyanok lehettek, mint azok a 17–19. századi, tradicionális házak, paloták, amelyeket ma is láthatunk anatóliai és balkáni óvárosokban, vidéki – ma már UNESCO világörökségi helyszíneként számontartott – településeken (1. kép).²⁷ A házak alapja, alsó része kő, téglából vagy fa, arra épült fából, részben vályogból egy vagy több emelet. A homlokzat többnyire konzolokra vagy oszlopokra támaszkodó, kiugró emeleti résszel tagolt. Az alsó szinten raktárak és a konyha, az emeleten a galériáról nyíló, részben kályhával felszerelt (2. kép 1–2) fogadó- és lakrészek kaptak helyet.²⁸

Török kori fa-, deszka-, sövény- és paticsfalú építményeknek a maradványai a városi régészeti ásatásokon csekély valószínűséggel kerülnek elő.²⁹

A falvakról, a várak melletti kisebb polgári településekről keveset tudunk, régészeti szempontból a jövőben a terepbejárások és egyéb kutatási módszerek alkalmazása segíthetnek majd körvonalázásukban. A barcsi török vár szomszédságában lévő korabeli polgári település (melynek maradványait mára teljesen elpusztította egy homokbánya) balkáni népességére utalnak – az írott források mellett – a területen előkerült, a várban feltártakkal egyező leletek (is).³⁰ A kutatások a Szekszárd melletti újpálánki erősség közelében is azonosítottak török kori települést, ahol – a leletanyag alapján – zömében a várban szolgálatot teljesítő, túlnyomórészt rácokból álló katonaság családjai

¹⁸ BRANDSTETTER 2001, 33.

¹⁹ Pietro Masseracchi apostoli vizitátor 1663. évi jelentését idézi: VARGA 2009, 97. Varga Szabolcs szerint a betelepülő török lakosság „igénytelenségének” oka valójában a betelepülők vagyontalansága volt. VARGA 2009, 98–99.

²⁰ VARGA 2009, 98.

²¹ TÓTH 1990.

²² TÓTH 1990, 225.

²³ EVLIA 1985, 566.

²⁴ EVLIA 1985, 238.

²⁵ EVLIA 1985, 238.

²⁶ EVLIA 1985, 566. Az 1690. évi összeírás nem szól a pasa palotájáról. TÓTH 1990, 221.

²⁷ PERKER – AKINCITÜRK 2011 (Cumalikizik); MUTLU 1978 (balkáni és anatóliai példák); GOODWIN 2003, pl. Figs. 489–495 (Birgi, Safranbolu).

²⁸ Pl. MERINGER 1900, 269, Fig. 47 (Dolnja Tuzla); KOVÁCS 2021, Fig. 31.1–3 (Szarajevó).

²⁹ Ritka példa: egy középkori házat felváltó török kori lakóház maradványát tárták fel a budai Vízivárosban. A török kori építmény belsejében megőrződött a ház pusztulásának égett, törmelékes omladéka, két összedőlt kályhával. SABJÁN – VÉGH 2002, 269.

³⁰ KOVÁCS – RÓZSÁS 2010, II. 636, 60. jegyzet; KOVÁCS 1998, 176, 11. jegyzet, 17. kép.

1. kép. Oszmán kori lakóház, Cumalıkızık, Bursa külvárosa (Fotó: Bartha Júlia)

2. kép. Szarajevó, a 18. századi Svrzo-ház. 1: A fából készült emelet részlete; 2: Szemes kályha az emeleten (Fotó: Kovács Gyöngyi)

lakhattak, de mellettük feltehetően magyar családok is éltek.³¹ Fonyód-Bézsény-pusztán egy késő középkori–kora újkori települést tártak fel, közelében pedig egy hódoltságkori, 350 síros temetőt, mely egy balkáni népcsoport temetője lehetett. A település és a temető viszonya nem tisztázott, de elképzelhető, hogy a sírmező a faluhoz, vagy annak korai részéhez tartozott.³²

A katonák megtelepedésének színterei a várak, melyek több vonatkozásban őrzik a balkáni művelődés lenyomatait. Az oszmánok az elfoglalt várak, városok falait folyamatosan építették, javították, újjáépítették, olykor jelentősen átalakították. Szigetváron például komoly erődítések folytak, az oszmán építkezések nyomán módosult a korábbi vár belső struktúrája is.³³ Pécs erődítési rendszere számos török építkezés nyomát viseli, ezek új tornyokat, falmegújításokat, javításokat, kiegészítéseket jelentenek,³⁴ jellemző jegyekkel.

A várak építéséhez általában a meghódított területek rájáit rendelték ki. Szigetvárnál a nagyarányú építkezésekhez a ráják mellett – Fodor Pál kutatásai alapján – az 1566. évi foglalást követő helyreállítási munkákhoz a szultáni rendeletek alapján kis túlzással a teljes Dél-Dunántúl és Délvidék kézműveseit mozgósították, a Boszniai és Hercegovinai szandzsákokból is kértek kőművest, ácsokat.³⁵ Ők magukkal hozták szaktudásukat, de szokásaikat, hagyományaikat, tárgyaikat is. Szigetvár török vára kiemelt oszmán produktum, az építők részben magyarok, de balkániak is lehetnek. Kani-za – mint írja Evlia cselebi túlzással – az 1660. évi tüzeset után „*hetven-nyolcvanezer katonával és negyvenezer rájával*” épült újjá.³⁶

A kisebb erődítményeket vagy valamely középkori kőépítmény – például várkastély (Ozora), vagy egyházi épület, pl. templom (Nádasd/Mecseknádasd vagy Bátaszék) – köré létesítették, vagy újonnan építették (Barcs, Újpalánk).³⁷ A Dél-Dunántúlon sajátos helyzete volt a Szigetvár melletti kis turbéki erősségnek, melyet I. Szulejmán türbéje körül emeltek az 1570-es években.³⁸

A várfal építésénél alkalmazott cölöpök, karók nyomai az ásatások során több helyen is előkerültek, rendszerük – összhangban az írott források adataival³⁹ – különböző megoldásokról tanúskodik. A barcsi és újpalánki új építésű palánkvárakban hosszabb szakaszokon, rendszerben lehetett megfigyelni az ún. töltött palánkfal cölöpárkait,⁴⁰ illetve a cölöpök helyeit, e típusnál két cölöpsor között döngölt agyagos, meszes földdel töltötték ki. Az újpalánki palánkvár sarkain négy kerek bástya állt (3. kép),⁴¹ ami összhangban van Ottendorff ábrázolásával (4. kép).⁴² A Gaál Attila vezetésével folytatások során megállapították, hogy a bástyák között nem volt két egyforma, ami jelentheti, hogy az ilyen jellegű bástyák gondos mérések nélkül készültek, de jelentheti azok különböző funkcióját is.⁴³

A várak belső struktúrájának kialakítását meghatározták az előzmények, a lehetőségek is. Nádasdon (Mecseknádasd-Schlossberg) a törökök elfalazással, alapincézéssel építették át a középkori templomot részben mecset, részben kaszárnya céljaira. (A szentélyben megtalálták a mihráb alapozását is.)⁴⁴ Bátaszéken, ahol a ciszterci, később bencés apátság (Cikádor) jelentette az erősség magját, a szentélyt használták imahelyként (a szentély délkeleti sarkához minaretet is építettek),

³¹ Gaál Attila és Gerelyes Ibolya ásatása 1999-ben. GAÁL – GERELYES 2002. Lásd még: GAÁL 2015, 158–164.

³² GALLINA 2004, 38–40.

³³ KOVÁTS 1967.

³⁴ SUDÁR 2020, 261–262, az építkezésekre vonatkozó adatok összefoglalása: 63–65. jegyzet.

³⁵ FODOR 2020, No. 1, 3, 5, 10.

³⁶ EVLIA 1985, 563.

³⁷ Ozora: GERELYES 1988, 277–280; Nádasd/Mecseknádasd és Bátaszék: lásd: 44–45. jegyzet; Barcs: KOVÁCS – RÓZSÁS 1996; KOVÁCS – RÓZSÁS 2010; Újpalánk: GAÁL 1985. Lásd még: HEGYI 2007, I. 77–78.

³⁸ Turbék 2020.

³⁹ Pl. TAKÁTS 1915, passim.

⁴⁰ Barcs: KOVÁCS – RÓZSÁS 2010, 624, 3–4. ábra; KOVÁCS 2019, 217; Újpalánk: GAÁL 1985, 187–188. Lásd még: KOVÁCS – SÜMEGI 2022, 97–101.

⁴¹ GAÁL 1985, 187, 8–9. kép.

⁴² OTTENDORFF 1943, 48.

⁴³ Keresztény oldalon is épültek palánkerődítmények kerek sarokbástyákkal, vö. pl. VÁNDOR 2016, 67–68, 2–4. képek (Egerszeg).

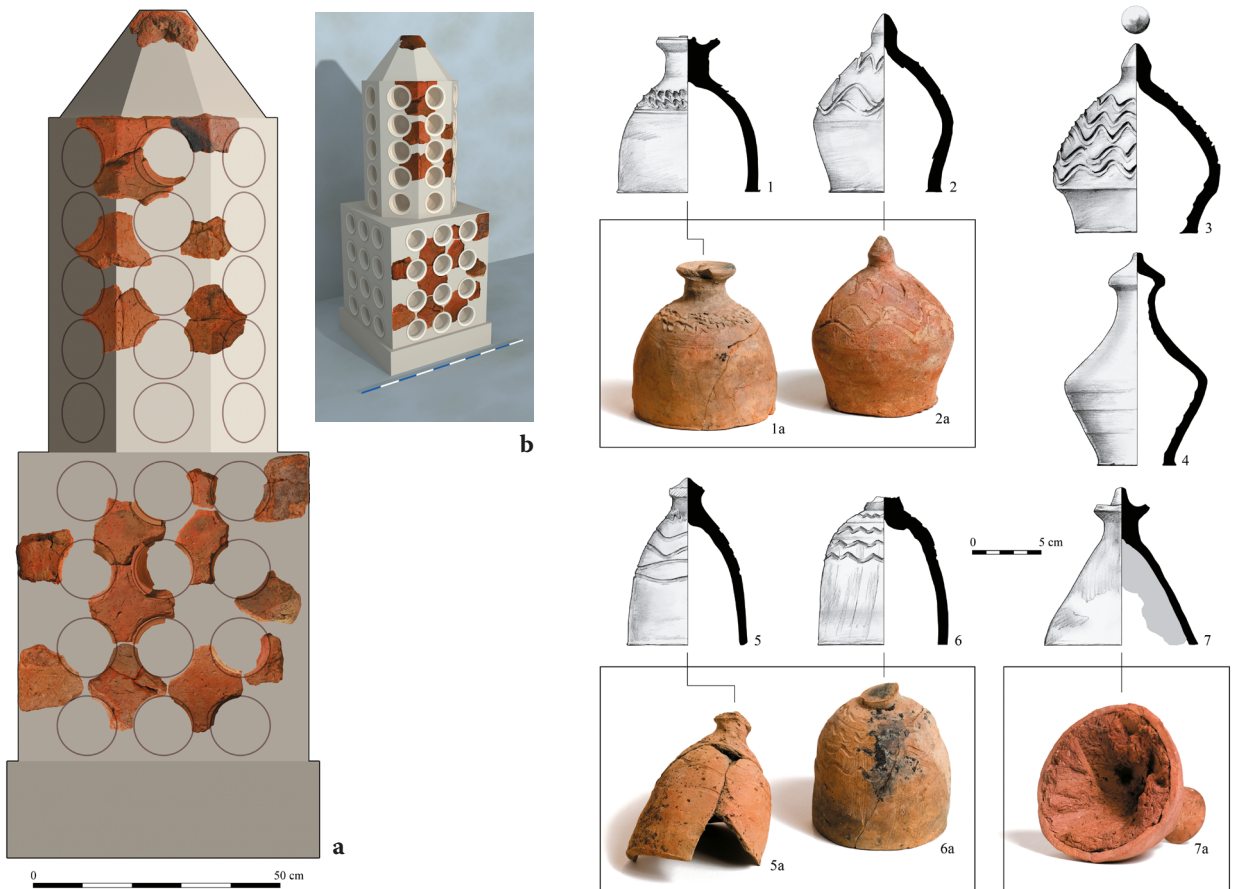
⁴⁴ G. Sándor Mária és Gerő Győző ásatásai 1973 és 1980 között. *RégFüz* Ser. I. No. 27 (1974) 97–98; No. 28 (1975) 126–127; No. 29 (1976) 81–82; No. 30 (1977) 61–62; No. 31 (1978) 111–112; No. 32 (1979) 123; No. 33 (1980) 108; No. 34 (1981) 106–107.

3. kép. Szekszárd-Újpalánk, a palánkvár északnyugati bástyája
(Fotó: Gaál Attila)

4. kép. Újpalánk erőssége Ottendorff
1663. évi ábrázolásán
(OTTENDORFF 1943, 48 nyomán)

5. kép. Barcs-palánkvár. 1: Az egyik mázatlan szemes kályha rekonstrukciója, a: előnézet, b: 3D modell
(készítette: Kovács Gyöngyi és Réti Zsolt); 2: Kályhakupolát díszítő hagyma alakú kályhaszemek
(KOVÁCS 2021, Fig. 20, 24, 32 nyomán)

a templom más része pedig – a mintegy 1,30 méter vastag, tizenöt rétegben megfigyelt átégett tapasztás- és deszkanyomok, kályhák és tűzhelymaradványok alapján – lakóhelyül szolgált.⁴⁵ Ozorán a hódítók a 15. századi reneszánsz várkastélyhoz alig nyúltak, körülötte hoztak létre egy falusias jellegű települést, melyet körítőfal védett. Az ásatások során a vár tövében megfigyelt különböző épületmaradványok, szabadtéri tüzelőhelyek, kemencék, tárolóvermek és hulladékgyűjtők alapján a hódítók mindennapi élete a várkastély és a várfal/palánk által határolt szűk sávban zajlott.⁴⁶

A belső építményeket tekintve, a barcsi palánkvár területén, a vár nyugati részén az ásatások többhelyiséges, gerenda alapú épület részleteit hozták felszínre, továbbá beomlott vastag paticsfalakat, elszenesedett deszkák és gerendák nyomait dokumentálták.⁴⁷ Szilárd anyagú (kő, téglá) épületekre utaló maradványok nem kerültek elő. Ilyeneket Újpalánkon sem találtak, találtak viszont patics- és nádpatics falú épületekből származó maradványokat, félig földbe mélyített, egyhelyiséges, egykor sátozott kunyhókat, melyekhez külső tüzelőhelyek és vermek tartoztak.⁴⁸ Ezek az erődtípusok a lakóobjektumokkal, műhelyekkel, gazdasági terekkel, egyszerű mecsettel, lényegében palánkfalal övezett, kisebb települések voltak. Lakóik (az őrség) a Balkánról hozott hagyományok és szokások szerint, szerény környezetben éltek, a várakban feltárt anyagi kultúra számos eleme a hódoltság balkáni jellegű régészeti hagyaték részét jelenti.

A kisebb várakban kialakított imahelyek régészeti nyomain néha azonosíthatóan előbukkannak, de gyakran nem. Mint fentebb szó volt róla, Nádasdon, Bátaszéken – a maradványok (mihráb-, illetve minaretalapozás) alapján – a középkori keresztény templom szentélye szolgált imahelyként. Dzsámi vagy mecset azonban igen egyszerű épület is lehetett, és nemcsak a kisebb várakban, hanem a nagyobb városokban is. A balkáni példák világosan mutatják, hogy a kőépületek mellett nagyon egyszerű kivitelezésű dzsámikat, mecseteket is emeltek, mégpedig nagy számban.⁴⁹ Evlia cselebi leírása szerint például a szekszárdi várban álló „*Szulejmán khán dsámija kicsiny deszkaépület*” volt.⁵⁰ Nem zárható ki (bár feltárás hiányában egyelőre nem igazolható), hogy a barcsi dzsámi is (mely uralkodói dzsámi volt, személyzetét a kincstár fizette)⁵¹ „kicsiny deszkaépület” volt. Ha ez így volt, maradványainak megkülönböztetése az egyszerű lakóépületektől valószínűleg nem lesz lehetséges, vagy a feltárt épület funkciója nem lesz egyértelműen bizonyítható.

A különböző ásatásokon előkerülő épületalapok, átégett agyagos házomladékok, karó-, deszkalenyomatos paticsfaltöredékek és egyéb maradványok nem túl látványosak, azonban összességükben, de külön-külön is, fontos információkat hordozhatnak. Ebből a szempontból kiemeljük a kályhák maradványait, a különféle kályhaalkatrészeket, melyek a 15–17. században ugyan általános leletek, de a törökök lakta helyszíneken (Ozora, Babócsa, Szekszárd-Újpalánk, Szigetvár-Turbék, Barcs stb.) sajátos jellemzőket (is) mutatnak. Barcson különösen gazdag és látványos kályhás emléktárhely került elő, melyet más helyen részletesen, tág összefüggésekben elemeztünk.⁵² A barcsi leletek jól jelképezik annak nehézségét, hogy mit is értsünk „balkáni” megnevezés alatt a térségben.

A barcsi palánkvárban az ásatások során számos kályhaalap, sok kályhafaltöredék, rengeteg kályhaszem és kályhaszemtöredék került elő, melyek szemes kályhákhoz tartoztak. A leletek gyakran egy-egy gödörben, együttesként kerültek elő, feldolgozásuk során így sikerrel rekonstruálhatunk kályhákat (kályhatömegeket) (5. kép 1a-b).⁵³ Ezek fő formai jellemzői a téglalábazaton álló, négyzetes (négyzet) alapú alsó rész, az azon ülő nyolcszögű hasáb formájú felső rész és a kupola, mely a leletanyag alapján többféle volt (5. kép 2).

⁴⁵ Valter Ilona, illetve Valter Ilona és Gaál Attila ásatásai 1994–1995-ben. *RégFüz* Ser. I. No. 48 (1997) 77–78; No. 49 (1997) 84.

⁴⁶ GERELYES 1988, 277–279.

⁴⁷ KOVÁCS – RÓZSÁS 1996; KOVÁCS – RÓZSÁS 2010. Lásd még: KOVÁCS 2019, 218–219.

⁴⁸ GAÁL 1985, 188.

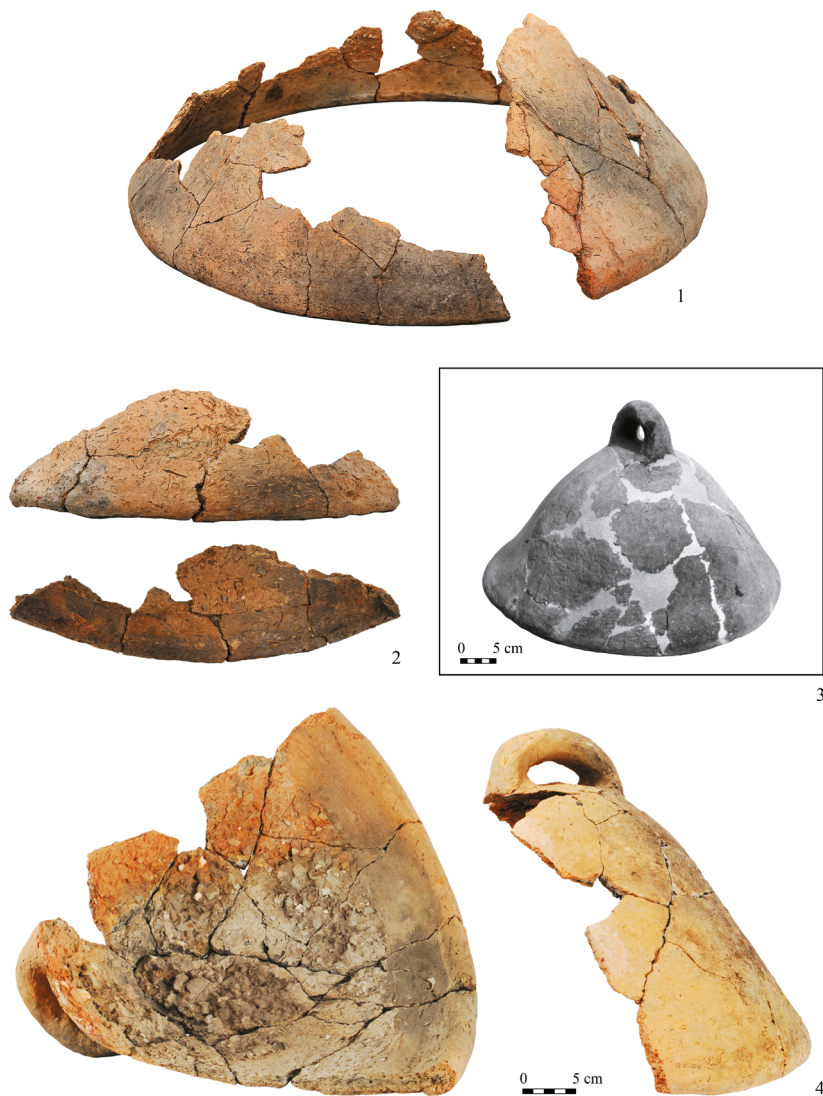
⁴⁹ SUDÁR 2014, 112–113.

⁵⁰ EVLIA 1985, 238.

⁵¹ SUDÁR 2014, 157.

⁵² KOVÁCS 2021.

⁵³ KOVÁCS 2021, különösen Figs. 24, 26–27, és Fig. 32.

6. kép. Sütőharang-töredékek a barcsi palánkvárból.

Leletanyag: Dráva Közérdekű Muzeális Kiállítóhely (korábban Dráva Múzeum), Barcs
 (Fotó: Fazekas Fanni, Hámori Péter, Kovács Gyöngyi, MTA–BTK Régészeti Intézet Adattára)

7. kép. Sütőtál töredékei feltárás közben,
 Szekszárd-Újpalánk
 (GAÁL 2015, 148, 3. kép 2 nyomán)

8. kép. Sütőtál készítése a mai Szerbiában
 (DJORDJEVIĆ 2016, 317, Fig. 26.3 nyomán)

A korszak időjárásában a „kis jégkorszak” (1300–1800) jelei – hideg telek, hűvös, csapadékos nyarak – a Kárpát-medencében, így a szűkebb régióban is a 16. századtól már fokozottan mutatkoztak.⁵⁴ A barcsi emlékanyag gazdagsága a klíma, a környezet változására való reflektálást mutatja, de mutatja a fűtési mód bizonyos fokú fejlettségét is. Ugyanis a mediterrán térségben, a korabeli Anatóliában vagy a Balkánon is a cserépkályhák általánosabbá csak a 18. századtól váltak, a fűtőalkalmatosság ott a 16–17. században részben a mangal (parázstartó) volt. Míg a mázas szemekkel kirakott kályhák közelebbi-távolabbi párhuzamai a Balkánon – bár a kályhaszemek feltűnnek 16–17. századi leletegyüttesekben is⁵⁵ – inkább újkori anyagban lelhetők fel,⁵⁶ addig a barcsi mázatlan szemes kályhák jellemzőit kimutathatóan a nagyalföldi táji hagyományok és a balkáni tradíciók *együtt* formálták, mégpedig valahol a Délvidéken, Szlavónia, Bácska és a Szerémség, a mai Horvátország, Szerbia északi területein.⁵⁷ A kályhákat előfordulási környezetük (oszmán vár) miatt a hódoltsági balkáni népesség anyagi kultúrához kötjük, de a kérdéskör sokkal összetettebb annál, hogy egy jelzővel általánosítsunk. A hódoltsági „balkáni típusú” mázatlan szemes kályhák inkább kultúrák keveredésének tanúbizonyságai.

A kályhák mellett megjelenő egyéb tüzelőhelyek a hagyományos oszmán, illetve balkáni jellegű térhasználat létét mutatják, ahol az élet részben egy különálló központi tűzhely köré összpontosul. A balkáni néprajzi adatok szerint a különálló tűzhelyek épületen belül annak központi terében kaptak helyet, fölötté lógott a födém gerendájáról a főzőbogrács.⁵⁸ A néprajzi és a régészeti adatok szerint a sütés-főzés épületen belül történhetett az épületfalhoz csatlakozó kályha fűtőnyílása előtt kialakított téglázott felületen, tűzhelyen is.

A lepénysütés helyszínei sok esetben a házak közötti kemencék, szabad tüzek, illetve téglázott tüzelőfelszínek, általános eszközei a pelyvás soványítású, kavicssal bélelt, kézzel formált vaskos sütőharangok (6. kép) és sütőtálak (7. kép). A sütőharangok mintegy kisebb, hordozható kemenceként értelmezhetők. A szóban forgó tárgyak töredékei a dél-dunántúli várakban, különösen a kisebbekben⁵⁹ a régészeti leletanyagnak jelentős részét képezik, bár északabbra és városokban is előfordulnak (pl. Pécssett is).⁶⁰ Ez egyértelműen mutatja a balkáni gyökerű és a balkáni vidéki helyszíneken máig létező sütési mód alkalmazását és kedveltségét. A tárgyakat a 20. században asszonyok készítették (8. kép).⁶¹

A régészeti emlékanyag meghatározó részét kerámialeletek teszik ki, ezek egy része konyhai főzőfazekak és tárolók, más része asztali edények darabjai. Az egyéb tárgytypusok – fegyverek, különféle csont- és fémeszközök és szerszámok, pipák stb. – vizsgálata itt nem célunk, mint ahogy jelen tanulmánynak nem része a sírleletek vizsgálata sem, bár utóbbiak érintőlegesen megjelennek egy-egy témához kapcsolódóan.

A különféle kerámialeletek tükrözhetik az Oszmán Birodalom nyugati peremvidékén élő várórség, a várak körül és városokban élő civil népek származását, kötődéseit, hagyományait, életmódját. A helyi, az oszmán, valamint a balkáni kerámiatípusok arányából kielemezhető, hogy a katonaság vagy a városi lakosság honnan és kiktől kapott ellátmányt, milyen piacokon mozgott, volt-e helyi

⁵⁴ RÁCZ 2008, 141–151. Lásd még: BEHRINGER 2017, pl. 124–127, európai példákkal, vagy Evlia cselebi érzéletes leírásait a hideg időjárásról (EVLIA 1985, passim).

⁵⁵ Belgrádból pl. több helyszínről is ismert. MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1973, 204 (227), Sl. 23, T VII–VIII; POPOVIĆ – BIKIĆ 2004, 249, és Sl. 75/126–127; BIKIĆ 2003, 154–155, és Sl. 34.

⁵⁶ FEHÉR 1960, 131–132; SABJÁN – VÉGH 2002, 284–287, 16–18. ábrák. Vö.: MERINGER 1900, Figs. 30–32; KOVÁCS 2021, Fig. 31.1–3.

⁵⁷ Részletes elemzés: KOVÁCS 2021, különösen 369–372.

⁵⁸ „A bosnyák ház tűzhelye (...) négyzet alakú tüzelő, a ház közepére rakva, fölötté láncon lóg a körtealakú bogrács (...). A lakók egész házbéli élete a tűzhely köré összpontosul.”: BÁTKY 1933, 184; lásd még: KOVÁCS 2021, 336–339 (balkáni példákkal).

⁵⁹ Pl. KOVÁCS 1998, 155–156, 1. kép; GAÁL 2013, 229–233, 258–262, 16–20. t.

⁶⁰ HANCZ – VARGA 2013, 83, alsó kép.

⁶¹ FILIPOVIĆ 1951, 73–78, 162; RÖMER 1966, 390, 398–399, 411; TOMIĆ 1970, 53–54. Lásd még: DJORDJEVIĆ – ZLATKOVIĆ 2014; DJORDJEVIĆ 2016.

fazekasság.⁶² Az ilyen irányú kutatások Magyarországon az utóbbi évtizedekben kaptak hangsúlyt. Az újpalánki, ozorai, bátaszéki oszmán várakban – a jellegzetes balkáni típusú kerámiák mellett – nagy számban kerültek elő a környék magyar településeinek (Etének, Tolnának) helyi fazekastermékei is, ugyanakkor Barcson az emlékanyagban a balkáni jelleg dominanciája jóval erősebb, mint más releváns magyarországi helyszíneken.

A konyhai kerámia egyik csoportját a durva, kézi korongon készült edények, főként fazekak, ritkábban korsók, nagyobb tárolók alkotják. A kézi korongolt edények Magyarországon elsősorban a Dél-Dunántúlon fordulnak elő (Nagykanizsa, Babócsa, Segesd, Barcs, Törökkoppány, Márévár, Szekszárd-Újpalánk [9–10. kép], Bátaszék, Ozora, Döbrököz, Mecseknádasd, Szigetvár-Turbék, Pécs stb.), a kisebb várakban nagyobb mennyiségben kerülnek elő, de megtalálhatók városokban is (12. kép 5).⁶³ A jellegzetes elterjedési terület a térségbe nagyobb számban betelepülő balkáni népekkel (katonák, köztük katonaparasztok, civilek)⁶⁴ magyarázható.

A korszak e kézi korongolt kerámiájára már ifj. Fehér Géza is felfigyelt az 1950-es években a pécsi oszmán kori kerámiák feldolgozása kapcsán, őskori jellegűnek nevezve azokat, és felhívta a figyelmet a bosznia-hercegovinai néprajzi párhuzamokra.⁶⁵ Az 1960-as években Gerő Győző és G. Sándor Mária márévári ásatásai során e durva kerámia keleti importkerámiával együtt jelentkezett, ami egyértelműen alátámasztotta előbbinek a hódoltság korára való keltezését.⁶⁶ Az ásatási anyag bővülése és publikálása nyomán egyre jobban ismerjük e kerámia jellemzőit, ezek alapján pedig a 16–17. századi példányok már többé-kevésbé biztonsággal megkülönböztethetők a korai szláv, Árpád-kori, illetve a régió késő középkori kézi korongolt kerámiáitól. (A Dél-Dunántúlon kézi korongolt kerámiát a középkor folyamán végig készítettek.) A tüzetesebb vizsgálatok nyomán – a számos hasonlóság és egyezés mellett – eltérésekre is felfigyelhetünk, például míg Újpalánkon a kézi korongolt fazekakon gyakori a fenékbélyeg (10. kép),⁶⁷ mely előfordul az ozorai anyagban is,⁶⁸ Bátaszéken ritka,⁶⁹ a barcsi anyagban azonban teljesen hiányzik.⁷⁰ Mindegyik oszmán várban szép számmal szolgáltak balkániak,⁷¹ az említett jegy így a környezetükben élők, műhelyek különbözőségét, és az ellátásban megmutatkozó mikroregionális különbségeket bizonyíthatja.

A balkáni párhuzamok alapján „balkáni szláv”, „bosnyák” kerámiának nevezték az edényeket, de előfordult a „rác” kerámia megnevezés is. Az edényekre jelenleg – a hódoltság kevert népessége és a tradicionális készítési technológia széleskörű balkáni alkalmazása miatt – találhatóbb a hódoltsághoz balkáni vagy balkáni jellegű kézi korongolt kerámia elnevezés. A fogaskerékkel gazdagon díszített, vastag falú korsók (11. kép; 12. kép 8) máig őrzik a – szakirodalomban ma már ritkábban használt – „bosnyák” nevet. Az ún. „bosnyák korsók”⁷² számos hódoltsághoz kapcsolódó helyszínen regisztrálhatók a Dél-Dunántúlon, a fentebb említett lelőhelyek szinte mindegyikéről ismertek töredékeik, ugyanakkor ásatási anyagban csak kis mennyiségben fordulnak elő.⁷³

⁶² Pl. GERELYES 2009.

⁶³ Vö. KOVÁCS 1998, 156–162, 2–6. kép (Barcs); PUSZTAI 2002, 291–294, 1–2. ábra (Bátaszék). Az újpalánki ásatásokból közölt nagy mennyiségű kézi korongolt kerámia jól reprezentálja ezt a típusú anyagot. GAÁL 2013, 219–227, 242–255, 1–13. t.

⁶⁴ HEGYI 1995, 195–196; HEGYI 2002, 31–34.

⁶⁵ FEHÉR 1960, 126–127, 141–142, XXVII (II). t. 4–7, XXXII (VI). t. 2–4, XXXV (IX). t. 10–13.

⁶⁶ GERŐ 1978, 351–352; GERŐ 1985, 197–200.

⁶⁷ GAÁL 2013, 227, 12–13. t.

⁶⁸ GERELYES – FELD 1986, 169, 10. kép 1.

⁶⁹ PUSZTAI 2002, 294.

⁷⁰ KOVÁCS 1998, 162.

⁷¹ HEGYI 2007, II. 1327–1329, III. 1590–1594 (Barcs), II. 1140–1152 (Bátaszék), II. 1162–1166 (Újpalánk/Szerdahely), II. 1089–1098 (Ozora).

⁷² A korsók balkáni párhuzamai további kutatást igényelnek. A rajtuk látható díszítéssel napjainkig találkozhatunk Bosznia-Hercegovina néprajzi anyagában, azonban – mint Fehér Géza rámutatott (FEHÉR 1960, 125) – elsősorban fazekakon (vö. POPOVIĆ 1956–1957, pl. 1956, Tab. I, 1957, Tab. IV); korsókon mi eddig csak jóval szerényebb díszítést láttunk. A némileg hasonló jellegű magyarhertelendi korsókat nem rokoníthatjuk a hódoltsághoz kapcsolódó díszes példányokkal. Az 1870–1880-as években megszűnt magyarhertelendi női fazekasság inkább helyi fejlemény lehet, eredetére nincsenek pontos adatok (DANKÓ 1968, 126).

⁷³ Barcson kb. 30 darab a mintegy 18 000 edénytöredék között. KOVÁCS 2019, 227, és Fig. 5.

9. kép. Szekszárd-Újpalánk. Hódoltságkori kézi korongolt fazekak és fazekak töredékei (GAÁL 2013, 7. tábla nyomán)

10. kép. Szekszárd-Újpalánk. Fenékbélyegek hódoltságkori kézi korongolt fazekakon (GAÁL 2013, 13. tábla nyomán)

11. kép. Ún. bosnyák korsók töredékei a barcsi török palánkvárból.
 Leletanyag: Dráva Közérdekű Muzeális Kiállítóhely (korábban Dráva Múzeum), Barcs
 (Fotó: Fazekas Fanni, rajz: Ősi Sándor, MTA–BTK Régészeti Intézet Adattára)

12. kép. Oszmán asztali és konyhai edények a pécsi Püspökvárból. G. Sándor Mária és Gerő Győző ásatása.
Leletanyag: Janus Pannonius Múzeum gyűjteménye, Pécs (Fotó: Kovács Gyöngyi)

13. kép. Balkáni törökös ékszerleletek. 1: Kajdacs, Tolna megye; 2: Battonya
(GERELYES 2010, 793, 12–13. ábra nyomán)

A kézi korongolt edények évszázadok hagyományait örökítik, e durva kerámia szerte a Balkánon fellelhető a 15–20. században, régészeti és néprajzi anyagban egyaránt.⁷⁴ Etnikumhoz nem köthető. A Balkánon a kézi korongolt kerámia keltezése – miután őrzi tradicionális jellegét – nem könnyű, a régészeti anyagot több esetben a középkorra vagy a 14–17. századra helyezik, ugyanakkor nem egyszer találkozhatunk a magyarorszáigival összhangban lévő 16–17. századi keltezéssel is (pl. Belgrád).

Az oszmán kerámia másik nagy csoportját az ólommas edények alkotják. Ezek alapvetően talpas tálak és csészék, kupák, kiöntőcsöves és egyéb korsók, azaz nagyrészt asztali tárgyak, de vannak köztük tárolók is (12. kép 1–4). Kisebb várakban és nagyobb városokban egyaránt használatban voltak, a többé-kevésbé hasonló formájú edények mellett olykor ritkább típusok is megjelennek. Részben magyarországi műhelyekben készültek, részben a Balkánról hozták őket, talán vízi úton. Az edényeket a nagyobb piacokon lehetett beszerezni, de akár központi ellátmányként is érkezhettek. A szóban forgó tárgyakat oszmán vagy török kerámiának tartjuk, közkedvelt étkezőedények voltak. A hagyatéki leltárakban is feltűnnek, olykor „használt” jelzővel. A sgraffito díszes tálak (12. kép 2) országszerte ritkábbak,⁷⁵ feltehetően balkáni, esetleg belgrádi fazekasműhelyből⁷⁶ származnak, a kívül-belül díszes tálak még ritkábbak (Buda, Szolnok, Kaposvár, Barcs, Csókakő), s már anyaguk

⁷⁴ Régészeti anyagban: BIKIĆ 2003, 38–41, Tip II/7–9, 13, 180 (Belgrád); GUŠTIN – BIKIĆ – MILEUSNIĆ 2008, 113–119, és 80–108. kép (Stari Bar, Montenegró); RADIĆ – BOJČIĆ 2004, 173–179, Tabla 1–7 (Ružica/Raholca, Dráva mente, Horvátország). Néprajzi anyagban: POPOVIĆ 1956–1957 (Bosznia-Hercegovina).

⁷⁵ KOLLÁTH 2018.

⁷⁶ Vö. BIKIĆ 2003, 134–145, Sl. 27–31.

14. kép. Rézedények kút díszeként egy mai étteremben, Travnik, Bosznia-Hercegovina (Fotó: Kovács Gyöngyi)

népek keresendők, amelyek a kézi korongolt kerámiát készítették és használták. Meg kell jegyezni, hogy függős, csüngős ékszereket különböző változatokban a Balkánon, Anatóliában a mai napig készítenek.

A másik leletkört a török rézedények alkotják. A Dél-Dunántúlról a Fehér Géza által közzétett pécsi tárgyak⁸⁴ mellett török rézedényeket közöltek Szekszárd-Újpalánkról,⁸⁵ Ozoráról,⁸⁶ egyedi formájú egy barcsi bronzkanna.⁸⁷ A Szigetvár melletti Turbék ásatásai során számos rézedény-

és kivitelük alapján is importedények lehetnek. A talpas tálak Magyarországon a hódítókhoz kötődtek (az étkezési szokásaikhoz kapcsolódtak), akiknek távozásával eltűntek a területről. Talpas tálak különféle változatokban az Oszmán Birodalom különböző területein előfordulnak,⁷⁷ így a hódoltságban azokat – bár a magyarországi tárgyakhoz közvetlen párhuzamok inkább Belgrádban, Eszéken és más közelebbi balkáni helyszíneken kerülnek elő – nem tarthatjuk csak balkáni örökségnek, azok általános oszmán tárgyak, pontosabban az Oszmán Birodalomnak a tágabb értelemben vett, Belgrád központú balkáni régiójának oszmán tárgyai.

Befejezésként pár szóban két leletkörre térünk ki. Az egyik a törökös balkáni ékszerek (gyűrűk, dísztűk, korong alakú fülöngűk, lemezes csüngős fejdíszek stb.) köre.⁷⁸ A tárgyak egy része szórvány (13. kép 1),⁷⁹ másrésze kincsleletből származik (13. kép 2),⁸⁰ de ismert temetőkből is. A fejdíszek jellemző kiegészítője a kaoricisiga.⁸¹ Az ékszerek párhuzamai a Balkán, sok esetben Szerbia felé mutatnak, ugyanakkor egy-két öntőminta alapján a függős, csüngős ékszerek egyes típusait Magyarországon, így Budán, és talán Kanizsán is⁸² készítették. Gerelyes Ibolya kutatásai rámutattak, hogy a szóban forgó tárgyak a Dunántúlon a Balaton déli partjáig követhetők, szóródásuk részleges átfedést mutat a durva kézi korongolt, balkáni jellegű házi kerámia elterjedésével.⁸³ Azaz az ékszerek elterjedésének hátterében nagy valószínűséggel ugyanazok a balkáni

⁷⁷ Isztambul (pl. HAYES 1992, passim); Belgrád (pl. BIKIĆ 2003, passim); Eszék (RADIĆ 2015, kat. 56–74); Stari Bar, Montenegro (GUŠTIN – BIKIĆ – MILEUSNIĆ 2008, 111, és 63–67. kép).

⁷⁸ Összefoglalóan a témáról, balkáni párhuzamokkal: GERELYES 2010, 793–794, 11–13. képek; GERELYES 2012; GERELYES 2017.

⁷⁹ Kajdacs: MNM, leltári szám: 1864.1111.

⁸⁰ Battonya: MNM, leltári szám: 1943.31.1–2.

⁸¹ GAÁL 1982, passim (Dombóvár-Békató), WICKER 2008, 100–101 (Bácsalmás).

⁸² Lenti-Előhegy (SZŐKE 2021); Budapest-I. kerület (Rácfürdő) (Kincsek 2017, 194, Kat. 797, Papp Adrienn).

⁸³ GERELYES 2010, 794; GERELYES 2012, 229; GERELYES 2017, 254.

⁸⁴ FEHÉR 1960, 121–123, 132–133, XXXVII (XI). t. 1–9.

⁸⁵ GAÁL 1983; GAÁL 1991.

⁸⁶ GERE 2003, 57–61. t.

⁸⁷ KOVÁCS – RÓZSÁS 1998, 83, 11. kép 1 (további kisebb réztárgyakkal).

peremtöredék került elő.⁸⁸ A rézedények többsége általános oszmán típusokat képvisel (vannak köztük kannák, korsók, tálak, üstök többféle változatban), azaz nem feltétlenül csak a balkáni gyökerű népesség edényei. Ugyanakkor feltűnően egyszerűbbek a birodalom belső területeiről ismert tárgyaknál, szorosabb egyezéseket a balkáni anyaggal mutatnak, azaz elsősorban valóban a Balkánról, jelentős részt talán Boszniából érkezhettek, ahol a rézművesipar az adott korszakban virágzott,⁸⁹ és ahol a magyarországi hódoltságokkal nagyon egyező formákkal és típusokkal a mai napig találkozhatunk (14. kép). Ez utóbbi tény azonban azt a nem elhanyagolható körülményt is jelzi, hogy a magyarországi, törökként meghatározott rézedények egy része későbbi a hódoltság koránál, a 18. századi Balkánnal folytatott kereskedelem vagy a még későbbi vásárlások eredménye is lehet.⁹⁰

⁸⁸ HANCZ 2020, 353, 5. ábra.

⁸⁹ Szarajevóban a 16. század elejétől jelentős rézművesiparral lehet számolni. KOZARAC 1956, 37. Vö. FEHÉR 1960, 133–134, 31. jegyzet. Lásd még: KREŠEVLJAKOVIĆ 1951; KARAMEHMEDOVIĆ 1980, 413–416. – A macedóniai oszmán kori rézművességről: KONESKA 2000; KONESKA 2002. A skopjei rézművességet már 1454-ben említik (KONESKA 2000, 132), a hagyományok továbbéléséről: KONESKA 2015.

⁹⁰ A tárgyak keltezésének nehézségeiről: GERELYES 2010, 784–787.

IRODALOMJEGYZÉK

- BÁTKY 1933 BÁTKY Zsigmond: Építkezés. In: Bátky Zsigmond – Györffy István – Viski Károly: *A magyarság tárgyi néprajza I.* Budapest [1933] 124–245. Reprint 1991. (A magyarság néprajza I.)
- BEHRINGER 2017 BEHRINGER, Wolfgang: *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig.* Ford. Tarnói Judit. Budapest 2017².
- BIKIĆ 2003 BIKIĆ, Vesna: *Gradska keramika Beograda (16–17. vek) – Belgrade Ceramics in the 16th–17th Century.* Beograd 2003. (Archaeological Institut Monographs No. 39.)
- BRANDSTETTER 2001 BRANDSTETTER, Maximilian: *Utazás Konstantinápolyba 1608–1609.* Ford. Tóth L. Béla, előszó: Nehring, Karl. Budapest 2001. (Kronosz Könyvek 6.)
- DANKÓ 1968 DANKÓ Imre: A magyarhertelendi női fazekasság – Die Töpferarbeit der Frauen in Magyarhertelend. *JPMÉ* 1967 (1968) 123–133.
- DJORDJEVIĆ 2016 DJORDJEVIĆ, Biljana: The Manufacture of Traditional Bread-baking Pans: Ethnoarchaeology and the Safeguarding of Intangible Heritage. In: *The Intangible Elements of Culture in Ethnoarchaeological Research.* Eds. Biagetti, Stefano – Lugli, Francesca. Cham 2016, 313–320. DOI: 10.1007/978-3-319-23153-2_26
- DJORDJEVIĆ – ZLATKOVIĆ 2014 DJORDJEVIĆ, Biljana – ZLATKOVIĆ, Dragoljub: Traditional Technology and its Variations Applied in Making Bread-baking Pans in the Stara Planina Mountain (Serbia). In: *Traditional Pottery Making from the Ethnoarchaeological Point of View. Scientific Research and Safeguarding of Intangible Heritage. Proceedings of the First International Conference, Traditional Pottery Making from the Ethnoarchaeological Point of View, Belgrade 2011.* Ed. Djordjević, Biljana. Belgrade 2014, 32–40.
- EVLIA 1985 *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664.* Ford. Karácson Imre, az előszót írta, a szómagyarázatokat írta, a jegyzeteket átdolgozta Fodor Pál. Budapest 1985².
- FEHÉR 1960 FEHÉR Géza ifj.: A pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltsághori török emlékei – Denkmäler aus der Zeit der türkischen Unterwerfung im Janus Pannonius Museum in Pécs. *JPMÉ* 1959 (1960) 103–149.
- FILIPOVIĆ 1951 FILIPOVIĆ, S. Milenko: *Ženska keramika kod balkanskih naroda – Primitive Ceramics Made by Women Among the Balkan Peoples.* Beograd 1951. (SAN Posebna Izdanja 181. Etnografski Institut 2.)
- FODOR 2020 FODOR Pál: *Turbék. Szulejmán szultán szigetvári Türbevárosa a 16–17. századi oszmán-török forrásokban.* Budapest 2020. (Szigetvár-könyvek 1.)
- GAÁL 1982 GAÁL Attila: A Dombóvár-békatói XVI–XVII. századi temető – The 16th–17th Century Cemetery of Dombóvár-Békató. *BÁMÉ* X–XI (1979–1980) [1982] 133–223.

- GAÁL 1983 GAÁL Attila: A szekszárdi múzeum hódoltságkori rézedényei – Copper Vessels of the Szekszárd Museum from the Turkish Occupation Period. *CommArchHung* 1983, 163–184.
- GAÁL 1985 GAÁL Attila: Török palánkvárak a Buda–eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: *Magyar és török végvárak 1663–1684*. Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán. Eger 1985, 185–197. (Studia Agriensia 5.)
- GAÁL 1991 GAÁL Attila: A szekszárdi múzeum hódoltság kori rézedényei II. – Copper Vessels in the Szekszárd Museum from the Turkish Occupation Period. *CommArchHung* 1991, 191–207.
- GAÁL 2013 GAÁL Attila: Kerámia leletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából IV. Fazekak, fedők, sütőhangok – Freigelegte Keramikfunde vom Gebiet der türkischen Plankenburg Szekszárd-Palánk (Jeni Palanka). Töpfe, Deckel, Backglocken. *WMMÉ* XXXV (2013) 219–304.
- GAÁL 2015 GAÁL Attila: Tűzhelyek és kályhák maradványai a Szekszárd-palánki (Jeni Palánk) török várban és településen – Reststücke von Herdstellen und Ofen in der Plankenburg Szekszárd-Palánk (Jeni Palánk) und in der Ortschaft. *WMMÉ* XXXVII (2015) 145–215.
- GAÁL – GERELYES 2002 GAÁL Attila – GERELYES Ibolya: Szekszárd, Jeni-Palánk. *Régészeti kutatások Magyarországon* 1999 (2002) 248–249.
- GALLINA 2004 GALLINA Zsolt: Fonyód-Bézsény-puszta (M7 S-33 lelőhely). In: Honti Szilvia – Belényesy Károly – Fábíán Szilvia – Gallina Zsolt – Hajdú Ádám Dávid – Hansel Balázs – Horváth Tünde – Kiss Viktória – Koós István – Marton Tibor – Németh Péter Gergely – Oross Krisztián – Osztas Anett – Polgár Péter – P. Szeőke Judit – Serlegi Gábor – Siklósi Zsuzsanna – Sófalvi András – Virágos Gábor: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. – Preliminary Report III. The Preceding Archaeological Excavations (2002–2003) of the M7 Highway in Somogy County. *SMK* XVI (2004) 34–40.
- GERE 2003 GERE László: *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból* (német nyelvű összefoglalóval). Budapest 2003. (OpusculaHung IV. Az ozorai várkastély régészeti monográfiái I.)
- GERELYES 1988 GERELYES Ibolya: A várkastély a török korban. In: Feld István – Kisfaludi Júlia – Vörös István – Koppány Tibor – Gerelyes Ibolya – Miklós Zsuzsa: Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról. *BÁMÉ* XIV (1988) 277–280.
- GERELYES 2009 GERELYES, Ibolya: Garrisons and the Local Population in Ottoman Hungary: The Testimony of the Archaeological Finds. In: *The Frontiers of the Ottoman World*. Ed. Peacock, Andrew C. S. Oxford–New York 2009, 385–401. (Proceedings of the British Academy 156.)

- GERELYES 2010 GERELYES Ibolya: A Magyar Nemzeti Múzeum balkáni török fémananyagának jelentősége a régészeti kutatások fényében. Egy gyűjtemény kialakulásának tanulságai – The Significance of the Balkanic-Turkish Metal Artefacts in the Hungarian National Museum in the Mirror of Archaeological Researches. Lessons from the Evolution of a Collection. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I–II. – Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary*. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, 783–798.
- GERELYES 2012 GERELYES Ibolya: A törökös-balkáni ékszertípusok elterjedése a hódoltságban. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Budapest 2012, 221–234.
- GERELYES 2017 GERELYES, Ibolya: Ottoman-Balkan Jewellery in Ottoman Hungary: Typology and Spread. In: *Identity and Culture in Ottoman Hungary*. Eds. Fodor, Pál – Ács, Pál. Berlin 2017, 239–254.
- GERELYES – FELD 1986 GERELYES Ibolya – FELD István: Hódoltság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból – Fundkomplexe des Burgeschlosses von Ozora aus der Zeit der Türkenherrschaft. *CommArchHung* 1986, 161–182.
- GERŐ 1978 GERŐ, Győző: Türkische Keramik in Ungarn, einheimische und importierte Waren. In: *Fifth International Congress of Turkish Art*. Ed. Fehér, Géza. Budapest 1978, 347–361.
- GERŐ 1980 GERŐ Győző: Az oszmán-török építészet Magyarországon (Dzsámik, türbék, fürdők) – *Die Denkmäler der osmanisch-türkischen Baukunst in Ungarn (Moschen, Türben, Bäder)*. Budapest 1980. (Művészettörténeti Füzetek 12.)
- GERŐ 1985 GERŐ, Győző: Die Frage der Keramik und des Ethnikums im türkischen Fundmaterial von Ungarn. *Wissenschaftlichen Arbeiten aus dem Burgenland* 71 (1985) 195–200.
- GERŐ 2002 GERŐ Győző: Balkáni hatások a magyarországi dzsámiépítészetben. In: *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai*. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest 2002, 171–174. (OpusculaHung III.)
- GOODWIN 2003 GOODWIN, Godfrey: *A History of Ottoman Architecture*. London 2003³.
- GUŠTIN – BIKIĆ – MILEUSNIĆ 2008 GUŠTIN, Mitja – BIKIĆ, Vesna – MILEUSNIĆ, Zrinka: *Ottoman Times. The Story of Stari Bar, Montenegro – Osmanska vremena. Priča o Starom Baru, Crna Gora*. Koper 2008.
- HANCZ 2020 HANCZ Erika: Fémleletek Nagy Szulejmán szultán türbepalánkjából. In: *Turbék. Szulejmán szultán zarándokvárosa*. Szerk. Pap Norbert. Budapest–Pécs 2020, 347–362. (Szigetvár-könyvek 3.)
- HANCZ – VARGA 2013 HANCZ Erika – VARGA Szabolcs: *Pécs mindennapjai a török félhold alatt*. Pécs 2013.
- HAYES 1992 HAYES, W. John: *Excavations at Saraçhane in Istanbul. Vol. 2. The Pottery*. Oxford 1992.

- HEGYI 1995 HEGYI Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest 1995. (História Könyvtár. Monográfiák 7.)
- HEGYI 2002 HEGYI Klára: Balkáni katonák és katonaparasztok a budai vi-lájetben. In: *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai*. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest 2002, 21–35. (OpusculaHung III.)
- HEGYI 2007 HEGYI Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. Budapest 2007. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9.)
- KARAMEHMEDOVIĆ 1980 KARAMEHMEDOVIĆ, A. Muhamed: *Umjetnička obrada metala* (angol nyelvű összefoglalóval). Sarajevo 1980.
- Kincsek 2017 *Kincsek a város alatt. Újdonságok a múltból. Budapest régészeti örökségének feltárása 1867/2005–2015*. Szerk. Zsidi Paula. Budapest 2017.
- KOLLÁTH 2018 KOLLÁTH, Ágnes: Sgraffito Decorated Ceramics from Ottoman Hungary (16th–17th Centuries). In: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics Proceedings. Antalya, 19–24 October, 2015. Vol. 2*. Yayına Hazırlayan Yenişehirlioğlu, Filiz. Istanbul 2018, II. 359–366.
- KONESKA 2000 KONESKA, Elizabeta: *Bakarni sadovi vo Makedonija od os-manliskiot period – Copper Vessels in Macedonia from the Ot-toman Period*. Skopje 2000.
- KONESKA 2002 KONESKA, Elizabeta: Rézművesség a balkáni országokban. In: *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadá-sai*. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest 2002, 257–259. (OpusculaHung III.)
- KONESKA 2015 KONESKA, Elizabeta: Coppersmiths and Tinsmiths from Kruševo (Macedonia). Settling and Working in Other Towns on the Balkan Peninsula. In: *Ottoman Metalwork in the Bal-kans and in Hungary*. Eds. Gerelyes, Ibolya –Hartmuth, Maxi-milian. Budapest 2015, 133–144.
- KOVÁCS 1998 KOVÁCS Gyöngyi: A barcsi török palánkvár kerámialeletei – The Ceramic Finds from the Turkish Palisade Fort at Barcs. *CommArchHung* 1998, 155–180.
- KOVÁCS 2019 KOVÁCS, Gyöngyi: Soldiers of the Sultan in Ottoman Hunga-ry: The Testimony of the Archaeological Finds. In: *Şerefe. Stu-dies in Honour of Prof. Géza Dávid on his Seventieth Birthday*. Eds. Fodor, Pál – Kovács, E. Nándor – Péri, Benedek. Budapest 2019, 211–230.
- KOVÁCS 2021 KOVÁCS, Gyöngyi: Stoves in the Ottoman Castle at Barcs, Drava Valley, Hungary. *Antaeus* 37 (2021) 329–380.
- KOVÁCS – RÓZSÁS 1996 KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton: A barcsi török palánk-vár – The Turkish Hoarding [Palisaded] Castle of Barcs. *SMK XII* (1996) 163–182.

- KOVÁCS – RÓZSÁS 1998 KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton: Törökök a Délnyugat-Dunántúlon. A barcsi török palánkvár – Die Türken im südwestlichen Transdanubien. Die türkische Plankenfestung von Barcs. In: *Népek a Mura mentén – Völker an der Mur – Ljudi uz Muru – Ljudje ob Muri 2. A Nagykanizsán 1997. május 15–17. között megrendezett nemzetközi konferencia előadásai*. Szerk. H. Simon Katalin. Zalaegerszeg 1998, 79–100.
- KOVÁCS – RÓZSÁS 2010 KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton: A barcsi török vár és környéke. Újabb kutatások (1999–2009) – The Ottoman-Turkish Castle at Barcs and its Surroundings. New Research, 1999–2009. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I–II. – Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary*. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, 621–642.
- KOVÁCS – SÜMEGI 2022 KOVÁCS, Gyöngyi – SÜMEGI, Pál: The Building of Palisades and Palisaded Castles in Ottoman Hungary – Case Studies. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 73/1 (2022) 93–106.
- KOVÁTS 1967 KOVÁTS Valéria: Sziget várának kutatástörténetéhez – Zur Forschungsgeschichte der Festung Sziget. *JPMÉ* 1966 (1967) 207–255.
- KOZARAC 1956 KOZARAC, V.: Kazandžije u Prištini – Les chaudronniers de Prishtina. *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 1 (1956) 37–70.
- KREŠEVLJAKOVIĆ 1951 KREŠEVLJAKOVIĆ, Hamdija: Kazandžijski obrt u Bosni i Hercegovini – Chaudronnerie en Bosnie et Herzégovine. *GZM* 6 (1951) 191–240.
- MAGYAR 1990 MAGYAR Kálmán: Babócsa története a honfoglalástól a mohácsi vészig. In: *Babócsa története. Tanulmányok a község történetéből*. Szerk. Magyar Kálmán. Babócsa 1990, 15–219.
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1973 MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, Gordana: Kuća iz druge polovine XVII veka otkopana u utvrćenom podgraću beogradskog grada – Donjem gradu – La maison de la seconde moitié du XVIIe siècle, déterrée dans le fauborg fortifié de la ville de Belgrade, Donji Grad. *Godišnjak grada Beograda* 20 (1973) 201–228.
- MERINGER 1900 MERINGER, Rudolf: Das volkstümliche Haus in Bosnien und Herzegowina. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina* 7 (1900) 247–290. <https://archive.org/details/WissenschaftlicheMitteilungenAusBosnienUndDerHerzegowina/volume7/1900/page/n281/mode/2up> (Letöltés: 2023.08. 25.)
- MOLNÁR 2021 MOLNÁR István: Hódoltság kori gőzfürdő feltárása Török-koppányban – Excavation of a Steam Bath from the Period of the Ottoman Occupation in Törökkoppány. In: *„...járni csak együtt tudnak”. Régészet és néprajz összefüggései*. Főszerk. Horváth Ferenc, szerk. Löffler Zsuzsanna – Molnár Csilla. Szeged 2021, 123–138.
- MUTLU 1978 MUTLU, Asım: La maison Turque. In: *Fifth International Congress of Turkish Art*. Ed. Fehér, Géza. Budapest 1978, 629–640.

- OTTENDORFF 1943 *Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása* (az eredeti német nyelvű szöveggel: Der Weg von Ofen auf Griechisch-Weussenburg). Szövegét kiadta, magyarra fordította és bevezetéssel ellátta Hermann Egyed. Pécs 1943. (Tolna vármegye multjából 7.)
- PAPP 2018 PAPP Adrienn: *Török fürdők régészeti emlékei Magyarországon*. Budapest 2018. (Hereditas Archaeologica Hungariae 2.)
- PERKER – AKINCITÜRK 2011 PERKER, Z. Sevgen – AKINCITÜRK, Nilüfer: Geleneksel Cumalikizik evlerinde ahşap konut sistemi. *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi* 16/1 (2011) 41–51. <https://docplayer.biz.tr/3452950-Geleneksel-cumalikizik-evlerinde-ahsap-konut-sistemi.html> (Letöltés: 2023.09.02.)
- POPOVIĆ 1956–1957 POPOVIĆ, B. Cvetko: Lončarstvo u Bosni i Hercegovini I–II. – L’art de la poterie en Bosnie et Herzégovine / La poterie en Bosnie-Herzégovine. *GZM* 11 (1956) 95–122, Tab. I–VI; 12 (1957) 17–46, Tab. I–V.
- POPOVIĆ – BIKIĆ 2004 POPOVIĆ, Marko – BIKIĆ, Vesna: *Kompleks srednjovekovne mitropolije u Beogradu. Istraživanja u Donjem Gradu Beogradske Tvrčave – The Complex of the Medieval Mitropolitan Church in Belgrade. Excavation of the Lower Town of the Belgrade Fortress*. Beograd 2004.
- PUSZTAI 2002 PUSZTAI Tamás: A bátaszéki török palánk kerámiája. In: *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai*. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest 2002, 289–298. (OpusculaHung III.)
- RADIĆ 2015 RADIĆ, Mladen: *Osijek i šira okolica u osmanskom periodu. Katalog izložbe – Osijek and Surrounding Area in the Ottoman Period. Exhibition Catalog*. Osijek 2015.
- RADIĆ – BOJČIĆ 2004 RADIĆ, Mladen – BOJČIĆ, Zvonko: *Srednjovjekovni Grad Ružica* (angol nyelvű összefoglalóval). Osijek 2004.
- RÁCZ 2008 RÁCZ Lajos: *Magyarország környezettörténete az újkorig*. Budapest 2008. (Természet-történelem 1.)
- RÖMER 1966 RÖMER Béla: A sütőharang a történelem előtti időktől napjainkig – Der Backdeckel von der Urzeit an bis zur Gegenwart. *Ethnographia* 77 (1966) 309–422.
- SABJÁN – VÉGH 2002 SABJÁN Tibor – VÉGH András: Török kori lakóház és kályhák maradványai a budai Vízivárosból. In: *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai*. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest 2002, 269–288. (OpusculaHung III.)
- SUDÁR 2003 SUDÁR Balázs: Török fürdők a hódoltságban – Baths in Ottoman Hungary. *TSz* 44/3–4 (2003) 213–263.
- SUDÁR 2012 SUDÁR Balázs: *Pécs 1663-ben. Evlia cselebi és az első részletes városleírás*. Pécs 2012. (Források Pécs történetéből 4.)
- SUDÁR 2014 SUDÁR Balázs: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Budapest 2014. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak.)

SUDÁR 2020	SUDÁR Balázs: A városkép a hódoltság idején. In: Sudár Balázs – Varga Szabolcs – Varga J. János: <i>Pécs története III. A hódoltság korában (1543–1686)</i> . Pécs–Budapest 2020, 254–267.
SZŐKE 2021	SZŐKE, Béla Miklós: Gussform eines türkisch-balkanischen Kopschmuckes von Lenti-Előhegy (Komitat Zala, SW-Ungarn). <i>Antaeus</i> 37 (2021) 381–385.
TAKÁTS 1915	TAKÁTS Sándor: A magyar erősségek. In: Takáts Sándor: <i>Rajzok a török világból II.</i> Budapest 1915, 1–132.
TOMIĆ 1970	TOMIĆ, Persida: Crepulje i vršnici u Severoistočnoj Srbiji – „Crepulja et vršnik” – récipients de terre pour la cuisson du pain dans le Nord-Est de la Serbie. <i>Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu</i> 33 (1970) 43–54.
TÓTH 1990	TÓTH István György: A magyarországi török építkezés forrásaihoz: a kanizsai vár házainak összeírása (1690) – Contribution to the Sources of Turkish Building in Hungary: The Registration of the Houses of Kanizsa Castle (1690). <i>Zalai Múzeum</i> 2 (1990) 221–230.
Turbék 2020	<i>Turbék. Szulejmán szultán zarándokvárosa</i> . Szerk. Pap Norbert. Budapest–Pécs 2020. (Szigetvár-könyvek 3.)
VÁNDOR 2016	VÁNDOR László: A zalaegerszegi és a keszthelyi palánkerődítések. <i>Castrum. A Castrum Bene Egyesület folyóirata</i> 19/1–2 (2016) 63–72.
VARGA 2009	VARGA Szabolcs: <i>Irem kertje. Pécs története a hódoltság korában (1526–1686)</i> . Pécs 2009.
WICKER 2008	WICKER Erika: <i>Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában – Rác and Vlach People in the Northern Bácska Region During Turkish Rule</i> . Kecskemét 2008.

RÖVIDÍTÉSEK

Antaeus	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico, Budapest
BÁMÉ	A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
GZM	Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, Sarajevo
JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
OpusculaHung	Opuscula Hungarica, Budapest
RégFüz	Régészeti Füzetek, Budapest
SMK	Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd

People from the Balkans in Southern Transdanubia in the Ottoman Period – The Testimony of Archaeology

With the Ottoman conquest of the central part of the Hungarian Kingdom, a new establishment started to develop in the mid-16th century. The newly emerging material culture was connected to the Balkans in many respects due to the arrival of Balkan people in Hungary. At the same time, it also bore the marks of imperial Ottoman culture and was influenced by the local environment, as well. The identification of the Balkan features in the archaeological heritage of the conquerors – i.e. what to define as what, what to consider as Balkan, Rascian, Bosnian, Vlach, etc. – is rather challenging. The study, with a focus on the Balkan features, summarises previous archaeological research into some elements of the Ottoman urban and military architecture as well as material culture, highlighting the main characteristics. It addresses problems concerning various terms and the challenges of associating artefacts with ethnicities. In contrast with the fortifications of the castles and towns, various edifices (mainly residential buildings), the interiors of houses, streets, market squares, shops, workshops, as well as the objects related to daily life, customs, and various activities reflect the Balkan traditions.

Žitelji Balkana pod turskim jarmom u južnom Podunavlju – svedočanstvo arheologije

Osvajanjima Osmanskog carstva sredinom 16. veka uspostavlja se novi sistem uređenja u centralnom delu Kraljevine Ugarske. Novonastala materijalna kultura bila je preko balkanskih doseljenika u mnogim oblastima vezana za Balkan, ali je istovremeno nosila obeležja carske osmanske kulture, a bila je i pod uticajem lokalne sredine. Odvajanje balkanskih obeležja u arheološkoj zaostavštini osvajača – šta kako definisati, šta smatrati balkanskim, rackim, bosanskim, vlaškim itd. – prilično je komplikovano. Studija, fokusirana na balkanske niti, daje pregled arheoloških istraživanja nekih elemenata osmanske urbane i vojne arhitekture i materijalne kulture, i njihovih glavnih karakteristika. Obraduje problem povezivanja različitih naziva i predmeta sa etničkim grupama. Dok različite građevine (uglavnom stambene), unutrašnjost kuća, ulični pejzaž, vašarišta, prodavnice, radionice, kao i upotrebni predmeti vezani za način života, običaje, razne aktivnosti itd. odražavaju balkanske tradicije dotle to nije slučaj sa utvrđenim zamkovima i gradovima.